

V. LABUTIS

VADINAMŪJŲ KIEKIO KILMININKŲ VALDYMAS IR SEMANTIKA

0.1. „Indoeuropiečių genityvo vartosenos centre, – rašė E. Frenkelis, – yra partityvinė vartoseną“¹. Partityvinį genityvą E. Frenkelis suprato plačiai: čia priklausa ne tik su tiesioginio objekto galininku ar subjekto vardininku gretinami kilmininkai be pasakyto kiekio žodžio, bet ir kilmininkai, einantys su išreikštu kiekio žodžiu. J. Jablonskis vietoje vieno partityvinio genityvo skyrė keturias kilmininkų rūšis: kiekybės (kiekio), nežymybės, arba dalies, pilnio, arba daugio, ir išskirties kilmininką (gen. partitivus totius)². Aišku J. Jablonskiui buvo ir tai, kad visi šie kilmininkai yra vienas su kitu glaudžiai susiję. Šie kilmininkai lietuvių kalbos gramatikos moksle grupuojami ir kitaip: į neapibrėžto kiekio ir kiekybės turinio kilmininkus³, neapibrėžto ir apibrėžto kiekio kilmininkus⁴. Žiūrint visai iš kito taško, vartojamas ir neapibrėžto objekto (arba neapibrėžtai suvokiamo objekto) kilmininko pavadinimas⁵. Vargu bau tai yra vien terminų nenusistovėjimas ar įvairovė: čia, kaip ir daug kur kitur kalbotyroje, už skirtingų terminų skalių slypi skirtingos mokslinės koncepcijos, nevienodi tyrimo aspektai, o neretai ir reiškinių daugiaaspektiškumas.

0.2. Šiuo metu ryškėja ir apibrėžtumo / neapibrėžtumo opozicijos nevienodas supratimas. Žinomo / nežinomo (apibrėžto / neapibrėžto) daikto opozicija kaip atskira kategorija funkcionuoja artikeliuose vartojančiose kalbose. Tokia reikšmė šis terminas pavartojamas kartais ir kalbant apie lietuvių kalbos faktus⁶. Kalbant apie neapibrėžto kiekio kilmininką, apibrėžtumo / neapibrėžtumo opo-

¹ Fraenkel E. Syntax der litauischen Kasus. – K., 1928, p. 42.

² Žr. Jablonskis J. Rinktiniai raštai. – V., 1957, t. 1, p. 576–579.

³ Žr. Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. – V., 1963, p. 77. Panašiai tie kilmininkai aptariami ir „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (V., 1965, t. 1., p. 186, 191, skyriaus autorė – A. Laigonaitė).

⁴ Žr. Šukys J. Taisyklingai vartokime linksnius. – K., 1976, p. 30–35.

⁵ Žr. Булыгина Т. В. О сочетаниях с родительным падежом в современном литовском литературном языке. – LKK II 99.

⁶ Plg. Rosinas A. Žymimasis artikelis lietuvių kalbos tarmėse ir senuosiuose raštuose. – Kalbotyra, 1972, t. 24 (1), p. 83–90. Minėtame T. Bulyginos straipsnyje iš esmės irgi kalbama apie paties objekto, o ne jo kiekio neapibrėžtumą / apibrėžtumą.

zicija suvokiama ne kaip pačių daiktų, o kaip jų kiekio požymis (plg. 1.4.). Kilmininkų vartoseną kiekio apibrėžtumo / neapibrėžtumo opozicijos atžvilgiu išsamiai ir argumentuotai panagrinėjo neseniai išspausdintame straipsnyje Č. Grenda⁷. Vis dėlto su kiekiu susijusių kilmininkų valdymas, vartoseną ir semantika dar nėra pakankamai aiški, tad dėl jų čia norėtume dar kartą pasamprotauti.

1.0. Išsiaiškinti, kodėl tiesioginio objekto galininko ir kartais subjekto vardininko pozicijoje gali pasirodyti dalies kilmininkas (šitaip vadinsime kilmininką su nepasakytu kiekio žodžiu), iš tiesų padeda jo gretinimas su kiekybės turinio kilmininkais (su junginiais, kur kiekio žodis pasakytas).

1.1. Kai kiekio žodis išreikštas, jis neabejotinai eina valdymo būdu sudaryto atskiro žodžių junginio struktūros pagrindiniu dėmeniu, ir daiktą reiškiančiojo žodžio kilmininkas formaliai priklauso tik nuo to kiekio žodžio, pvz.: *dešimt (šimtas, daugybė, būrys, keletas, kažin kiek...) vyrų, dešimt (krūva, maišas, truputis, šiek tiek, mažai...) bulvių*. Jeigu pagrindinis dėmuo yra kaitomasis žodis, tai per jį visas kiekio junginys gali būti įjungiamas į kitą, sudėtingesnę sintaksinę vienetą ir iš principo ten jis gali atlikti bet kurią funkciją (jei tik neprieštarauja leksiniai žodžių junglumo polinkiai), plg.: *sutikau dešimtį vyrų, kalbėjaisi su dešimtimi vyrų, ateina dešimt vyrų, dešimtyje dėžių buvo cukrus*. Nekaitomasis žodis formaliai nereaguoja į atliekamą funkciją, todėl junginiai su tokiu kieki reiškiančiu pagrindiniu dėmeniu paprastai atlieka tik tas funkcijas, kurias gali lemti vien junginio pozicija – tiesioginio objekto ir specifiniais atvejais – subjekto; plg.: *turi daug dėžių, stovėjo daug dėžių*, bet ne **daug dėžių buvo cukrus*.

Vadinasi, valdymas čia yra dviejų pakopų: pavyzdžiui, sudėtiniame junginyje *sutikau dešimtį vyrų* žodis *sutikau* reikalauja tiesioginio objekto, kurį reprezentuoja žodžių junginys, sudarytas taip pat valdymo būdu iš struktūriškai pagrindinio dėmens *dešimt* ir nuo jo priklausančio kilmininko *vyrų*. Valdymo schema būtų tokia: *sutikau ką? (dešimtį ko? vyrų)*.

1.2. Aiškinantis junginių su pasakytu kiekio žodžiu semantiką, keblumų sudaro tai, jog kiekio reiškinys ne visuomet susijęs su valdymu: šalia pasakymo *sutikau dešimt (būrį, daugybę...) vyrų* turime ir *sutikau du... devynis vyrus*, kur kiekio žodis yra jau ne struktūriškai pagrindinis, o priklausomasis, su daiktavardžiu derinamas žodis. Kaip žinia, derinamieji kiekiniai skaitvardžiai šalia valdančiųjų pažįstami ne vien lietuvių kalboje. Gal čia valdymas susijęs su kiekio apibrėžtumu / neapibrėžtumu?

1.3. Kiekio apibrėžtumas / neapibrėžtumas, matyt, pirmiausia yra kiekį reiškiančio žodžio leksinės reikšmės semantinis požymis: junginyje *dešimt vyrų* yra

⁷ Grenda Č. Apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategorija veiksmažodžių konstrukcijose su daiktavardžiu. – Kalbotyra, 1979, t. 30(1), p. 32–48.

apibrėžtas, aiškias kiekio ribas turintis kiekio požymis (*dešimt*), o *daug vyrų* – neapibrėžtas, tikslios bent vienos ribos neturintis kiekio požymis (panaši ir Č. Grendos nuomonė⁸). J. Šukiui visi atvejai su pasakytu kiekio žodžiu yra apibrėžto kiekio, o su nepasakytu – neapibrėžto⁹. Kiekio apibrėžtumo/neapibrėžtumo sąvoka nėra nei griežta, nei aiški.

Ar kiekis yra apibrėžtas, ar ne, galima nustatyti pridedant apytikslumą, apytikrumą reiškiančią dalelytę *apie* – ji tinka tik su apibrėžto kiekio žodžiais, nes neapibrėžtas kiekis savaime yra apytikslis, pvz.: *apie dešimt, apie šimtas (vyrų), apie centneris (bulvių), apie litras (pieno), apie vežimas (šiaudų)*, bet ne **apie daugybė (žmonių), *apie krūva, apie šiek tiek (bulvių)*. Įmanoma sakyti ir *apie trys (medžiai)*, bet ne **apie keli (medžiai)*. Taigi ir tarp valdančiųjų, ir tarp derinamųjų žodžių yra reiškiančių tiek neapibrėžtą, tiek apibrėžtą kiekį. Vadinasi, kiekio neapibrėžtumas negali būti laikomas kilmininką lemiančiu faktoriumi.

Pagal referencinių reikšmių santykį ir junginyje *sutikau dešimtį vyrų*, ir junginyje *sutikau devynis vyrus* veiksmo objektas yra *vyrų*, o kiekį reiškiantis žodis žymi to objekto požymį. Taigi semantinė aktantinė struktūra čia yra vienoda: semantinis centras – *vyrų*, ir jo aktantas (arba argumentas) – kiekio žodis. Tačiau derinamajame junginyje semantinę aktantinę struktūrą atitinka ir realizuoti sintaksinė struktūra – semantiškai pagrindinis dėmuo ir sintaksiškai yra pagrindinis, o junginyje su kilmininku semantiškai pagrindinis žodis atsiduria sintaksiškai priklausomoje nuo savo aktanto pozicijoje. Valdomajame junginyje semantinės ir sintaksinės struktūros centrai išsiskiria, kartu tiesioginio objekto rangas „pažeminamas“, o kiekybinio atributo – „paaukštinamas“¹⁰. Toks rangų pasikeitimas vyksta todėl, kad dviejų pakopų valdymo junginyje į paviršių iškeliamas pirmiausia kiekybė ir tik po to nurodoma, kas ją sudaro.

Kodėl vieni kiekio žodžiai tenkinasi atributinio aktanto vaidmeniu, o kiti braunasi į kiekį reiškiančio junginio struktūrinį centrą, paaiškinti nėra taip paprasta.

1.4. Dauguma kilmininką valdančių kiekio žodžių yra daiktavardžiai (*būrys, truputis, pusė, kilogramas, litras...*) arba daiktavardinės prigimties skaitvardžiai (*dešimt, šimtas, tūkstantis, dvejetas...*). Daiktavardinė prigimtis ir leidžia šiems kiekio žodžiams užmegzti tiesioginį ryšį su veiksmažodžiais, o kiekybės reikšmė reikalauja būtino ryšio su tuo objektu, kurio šis požymis yra nurodomas. Tad kiekybės turinį žymintis daiktavardis struktūrinėje hierarchijoje nustumiamas nuo veiksmažodžio ir pasidaro pavaldus kiekio žodžiui. Kiekybės turinio objek-

⁸ Žr. Grenda Č. Min. str., p. 38.

⁹ Žr. Šukys J. Min. veik., p. 30–35.

¹⁰ Apie šią sąvoką žr. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. – В кн.: Новое в лингвистике. 1970, вып. 5, с. 201.

tą reiškiančio daiktavardžio „pažeminimas“, matyt, atsiliepia ir jo leksinei reikšmei: tokie daiktavardžiai dažniausiai reprezentuoja daiktų klasę, pvz.: *stovi daug vaikų, matau dešimt medžių, atnešė maišą obuolių* ir pan. Objektai čia neindividualizuoti, tokiuose pasakymuose sunku išprausti įvardį *šitas*: **stovi daug šitų vaikų*. Kiekybės turinio objektas suvokiamas kaip savotiškai neapibrėžtas daiktas¹¹.

Kiekį reiškia ir kai kurierieveiksmiai: *daug, mažai, kiek, šiek tiek* ir pan. Subjekto, tiesioginio objekto ir predikatyvo pozicijose, pačiose sintaksiškiausiose, semantikos mažiausiai lemiamose pozicijose, tokierieveiksmiai taip pat sudaro atitinkamų sakinių dalių struktūrinį centrą. Tuomet jų funkcinio vaidmens skirtumas nuo paprastos atributinės funkcijos didžiulis, plg.: *Sniego dar mažai* ir *Vaikas mažai valgo*.

2.0. Grįžkime prie dalies kilmininko (kilmininko be pasakyto kiekio žodžio).

Ekstrapoliuojant kiekybės turinio kilmininkų struktūrinį priklausymą nuo kiekio žodžių ir tų kilmininkų semantiką į dalies kilmininkų vartoseną, daroma išvada, jog pastaruoju atveju kilmininką lemianti nulinė kiekio sema¹². Be tokios ekstrapoliacijos galima apsieiti: reikia tik pripažinti, kad kiekis gali būti reiškiamas ne vien tik leksinėmis priemonėmis. Ir iš tiesų – daiktavardžių gramatinė skaičiaus kategorija taip pat juk turi kiekybinį pagrindą. Tam tikras kiekybinis požymis gali būti reiškiamas ir sintaksiškai – specifine linksnio vartosena. Turime galvoje dalies kilmininką.

2.1. Natūralūs yra pasakymai: *Matau medžių, Miškuose gyvena stirnų* ir *Matau visus medžius, Matau šituos medžius, Visos stirnos gyvena miškuose, Šitos stirnos gyvena miškuose*, nelabai natūralūs: *Matau šitų medžių, Miškuose gyvena šitų stirnų* ir visai neįmanomi: *Matau visų medžių, *Miškuose gyvena visų stirnų*. Iš tų palyginimų galima daryti dvi išvadas: 1) kilmininku čia reiškiamas tiesioginis objektas ar subjektas sunkiai pasiduoda išskyrimui, individualizacijai (plg. 1.4); 2) toks objektas nesijungia su visumos požymiu.

Kilmininkas minėtuose sakiniuose sintagmiškai nesusiejamas su visumą reiškiančiu kalbiniu elementu todėl, kad kilmininku reiškiamas objektas su visuma susijęs opoziciniu (t.y. paradigminiu) santykiu. Tai dalies ir visumos santykis. Kai norime parodyti, kad veiksmas susijęs su tiesioginio objekto dalimi, o ne visuma, vartojame kilmininką, o kai tai nesvarbu, – galininką ar vardininką. Dalies kilmininkas yra žymėtasis (markiruotas) opozicijos narys, o galininkas ar vardininkas, negretinamas su tokiu kilmininku, pats savaime visumos nerodo. Kilmininko čia griežiamės todėl, kad ir čia objektas „pažemintas“, virš jo keliamo dalies požymį.

¹¹ Plg. Булыгина Т. В. Указ. соч., с. 99.

¹² Žr. Grenda Č. Min. str., p. 34.

2.2. Dalis ir visuma – taip pat kiekybinės sąvokos, tad semantiškai kiekio požymis dalies kilmininko atveju nėra nulinis, tik jis reiškiamas ne leksiškai, o specifine linksnio vartoseną. Kiekybės turinio junginiuose leksiniais vienetais pasakomas individualus kiekio požymis, o dalies kilmininku, vartojamu „svetimoje“ pozicijoje, parodomas labai abstrahuotas dalies/visumos santykis. Iš principo dalies kilmininku žymime mažiau apibrėžtą kiekį, negu bet kuriuo leksiniu kiekio vienetu, tad šia prasme jam tinka ir neapibrėžto kiekio terminas. Beje, dalies kilmininkas sinonimiškai gali būti gretinamas tik su neapibrėžtą kiekį ir jo turinį reiškiančiais junginiais.

Tapatindami dalį su neapibrėžtu kiekiu, o visumą – su apibrėžtu, galėtume įžiūrėti ir apibrėžto/neapibrėžto kiekio opoziciją, tačiau tokia opozicija nesusiejama su kiekį reiškiančių žodžių grupavimu į apibrėžto (riboto) kiekio ir neapibrėžto kiekio žodžius. Labiau pateisinama atvirkštinė ekstrapoliacija – laikyti turinčiais dalies požymį ir dalies kilmininkus (in sensus stricto), ir kiekybės turinio kilmininkus (E. Frenkelio požiūris), nes bet koks kiekybinis požymis daiktą išskiria iš visumos.

Neryški dalies opozicija visumai, kai kiekio kilmininku reiškiamas daugis ar pilnis (jį dažnai rodo priešdėlis *pri-*), pvz.: *prisipirko knygų, pribėgo vandens*. Todėl J. Jablonskis tokius kilmininkus skyrė nuo tikrųjų dalies kilmininkų. Jie gal iš tiesų artimesni kiekybės turiniui, negu daliai kaip visumos opozicijai.

2.3. Kalbinėje literatūroje (ypač minėtame Č. Grendos straipsnyje) apibūdinta nemaža atvejų, kai dalies kilmininkas tiesioginio objekto pozicijoje nevertojamas. Tačiau to kilmininko vartoseną blokuojantys faktoriai teli gražu dar ne visi išaiškinti. Galima paminėti, jog dalies kilmininko nelinkstama vartoti, reiškiant konkrečių neribotų veiksmų pacientus, pvz.: *griauna namus, drasko knygas, kasa bulves, kerta malkas*. Vienaip ar kitaip veiksmą apribojus, dalies kilmininkas jau tinka, pvz.: *Pasiraugiau agurkų tik dėl svečio* (Dusetos). *Už pinigų visko gausi, tik meilės neįgysi* (Priežodis).

Visai ribota dalies kilmininko vartoseną subjekto pozicijoje: čia jis eina tik egzistenciniuose ir kai kuriuose judėjimą reiškiančiuose sakiniuose, pvz.: *Yra tokių nedorų vaikų, kuriems smagu paukštis kankinti* (P. Mašiotas). *Rudenį atvažiuodavo į girią vyrų* (J. Balčikonis). Kartais tik įsigilinus į kontekstą paaiškėja, jog žymėtojo dalies kilmininko vietoje neapdairiai pavartotas neutralusis objekto galininkas ar subjekto vardininkas.

Taigi dalies kilmininko funkcija lietuvių kalboje nėra nei reguliari, nei visur lengvai užčiuopiama. Dalies kilmininkas lietuvių kalboje yra vertinga stilistinė priemonė.

GENITIVE OF QUANTITY: GRAMMATICAL GOVERNMENT AND SEMANTICS

Summary

Genitives governed by lexical units of quantity and partitive genitives are used in the same syntactical positions, that of the subject and that of the direct object. Although both definite and indefinite quantity can be expressed by lexical units which govern a genitive, grammatical concord is observed only in the expressions of definite quantity (cf. *dešimt vyrų*, and *devyni vyrai*),¹ whereas indefinite quantity is expressed by the partitive genitive. However, the use of the genitive is determined not by the opposition of definite quantity vs. indefinite quantity, but by the opposition of part vs. whole. The marked member of the latter opposition is the partitive genitive, the unmarked member being the objective accusative or the subjective nominative.

In Lithuanian the part – whole opposition is considerably restricted by the semantic peculiarities of the verb, its actants and the linguistic context. The partitive genitive occurs in the position of the subject only with existential or motion verbs. Yet the partitive genitive is much more frequent in Lithuanian than, for instance, in Russian.

As the part – whole opposition is in essence a quantitative opposition, there is no reason why we should speak about the expression of zero quantity or introduce a zero quantitative seme.

SMULKMENA

XLIX

M. Daukša 1595 m. katekizme lenkų žodį *przedmowa* išvertė *prabilis*. Šį terminą dar vartojo K. Sirvydas (SD¹ 142) ir K. Būga („Aistiški studijai“, 1908 m.), bet plačiau jis neįsigalėjo¹. Įdomu, kad M. Daukša *Prabilis* įrašė tik į kolontitulą (p. 4–8), o pačios pratarmės antraštėje (p.3) jo nėra: ją sudaro tik žodžiai *Skaititoiop krikščioniškop*. E. Volterio leidime² *Prabilis* taip pat eina kolontitulu: atspaustas gerokai aukščiau negu antraštė. J. Gerulis į tai neatkreipė dėmesio ir savo chrestomatijoje³ (labai dažnai kalbininkų vartojamoje) tajį *Prabilis* suplakė su antrašte, tuo klaidindamas skaitytojus.

Z. Zinkevičius

¹ Lyberis A. Pratarmė, įžanga, įvadas. – Kalbos kultūra, sąs. 39, p. 27.

² Литовский катехизис Н. Даукши. По изданию 1595 года, вновь перепечатанный и снабженный объяснениями Э. Вольтером. Приложение к LIII-му тому записок Имп. Академии Наук № 3. – Санктпетербург, 1886.

³ Senieji lietuvių skaitymai. I dalis. Tekstai su įvadais. Sutaisė Jurgis Gerullis. – K., 1927, p. 120.